

ФОРМУВАННЯ СИСТЕМИ ШКІЛ НА ТЕРИТОРІЇ ЧЕРНІГІВЩИНИ (ДРУГА ПОЛОВИНА XVIII – ПОЧАТОК XX СТОЛІТТЯ)

Освіта Чернігівщини має глибокі історичні коріння та традиції. Ще за часів Київської Русі на території Чернігівського та Новгород-Сіверського князівств разом із всесвітньо відомими соборами та церквами почали відкриватись перші школи та бібліотеки, Вони ставали осередками духовності та культури. Та лише з другої половини XVIII століття розпочався процес формування системи шкіл на території північного лівобережжя України. В статті проаналізовано цей процес, визначено його етапи в контексті освітніх реформ які відбувались в країні.

Ключові слова: школа, освіта, навчання, виховання.

Постановка проблеми. Досліджуваний період був багатим на важливі події в розвитку шкільної освіти. Нами робиться спроба у певній системі проаналізувати освітні процеси та визначити етапи формування системи шкіл на Чернігівщині. Аналіз зазначених процесів проведено на тлі загального суспільно-економічного життя країни.

Аналіз досліджень та публікацій. Останнім часом з'явився ряд наукових праць, які частково торкаються зазначеної проблеми. Зокрема, кандидатська дисертація Лисенко І.В., в якій проаналізовано питання підготовки учительських кадрів для шкіл Чернігівської губернії, наукові розвідки доктора педагогічних наук Пронікова О.К., дослідження Білоусова С.О. Проте залишаються недостатньо вивченими питання цілісної системи розвитку шкільної освіти Чернігівщини та формування системи шкіл на її території.

Виклад основного матеріалу. Характерною рисою освіти Російської імперії, в тому числі і північного лівобережжя України, у другій половині XIX століття було те, що відбувався поступовий перехід до створення загальнодержавної системи народної освіти. Її поява була зумовлена суспільно-історичним розвитком. Зміст, характер, методи навчання і виховання у школах цього періоду визначалися загальнодержавними чинниками економічного, політичного та культурного розвитку країни.

Шкільна справа в цей час розвивається як одна із складових частин загальнодержавної системи і відповідно до змін, які відбувалися в соціально-економічному та політичному житті Російської імперії. Уже у другій половині XVIII ст. на школи України поширюється русифікаторська політика царського уряду, яку підтримували вище українське духовництво та козацька старшина, що була зарахована царським урядом у дворянство та прагнула будь-якими засобами, у тому числі й засобами освіти та виховання, зрівняти із російським дворянством.

Процес формування системи шкіл на Чернігівщині в середині XVIII – XIX ст. можна, на нашу думку, поділити на чотири етапи:

1. 40-і роки XVIII ст. – 1786 р.
2. 1786 – 1804 рр.
3. 1804 – 1861 рр.
4. 1861 – початок XX ст.

Проаналізуємо кожний з них.

На **першому** етапі однією із найпоширеніших форм навчання були початкові церковно-приходські та полкові школи.

На території Лівобережної України, в тому числі і на Чернігівщині, до другої половини XVIII ст. діяв адміністративно-територіальний полковий устрій на чолі з генеральною старшиною (гетьманом). Згідно з даними ревізійних книг, у семи полках Лівобережжя з 1740 до 1747 рр. було 866 полкових шкіл. З них у Ніжинському – 217, Чернігівському – 154, Прилуцькому – 69 [11].

Ці школи розміщувалися переважно в приміщеннях, що належали церквам. Вчителі мали собі помічників із числа кращих учнів, яких називали "школярами", "молодиками", "виростками". Учні жили у будинку дяка та, крім навчання, виконували роботи по господарству. Методи навчання в школах були обмежені, хоча вчителі й намагались певною мірою унаочнювати навчальний процес, особливо під час вивчення абетки. Наприклад, вчитель, узявши руки в боки, зображував букву "Ф" (ферть); піднявши руку вгору, а другу опустивши вниз – "Х"; опустивши руки і розставивши ноги – "Л" і т.д.

Полкові школи існували на кошти батьків. За вивчення букваря вони платили від 50 копійок до 1 карбованця, Часослова – 1-2 крб., Псалтиря – до 5 крб. Дітей навчали писати, рахувати. Виховання було переважно релігійним. У Чернігівському полку з 1760 до 1768 рр. Діти старшини та заможних козаків

навчалися грамоти та військової справи у парафіяльних школах або при сотенних та полкових канцеляріях [11].

Церковно-приходські школи, які в цей період також існували на Чернігівщині, поділялися на слов'янські, російські та латинські. Навчання в них проводилось відповідними мовами.

Першим спеціалізованим музичним навчальним закладом в Росії була Глухівська співацька школа (Глухівська школа півчих), яка була заснована в 1730 році. Вона проіснувала близько 40 років. У багатьох джерелах час роботи школи зазначається від 1738 р., що обумовлено царським Указом цього року про створення її з метою цілеспрямованої підготовки музикантів-професіоналів (у т.ч. півчих) для Придворної співацької капели у Петербурзі, яка на той час формувалася майже виключно з українців. Відкриття співацької школи передувало царський указ від 1729 р. про необхідність створення такого закладу на Україні. Саме в Глухові цей навчальний заклад засновано за ініціативи гетьмана України А.Д. Апостола [9].

Згідно з указом 1738 р. в Глухівську співацьку школу передбачалося набрати 20 учнів "з хорошими голосами" для навчання їх співу, нотній грамоті, грі на скрипці, цимбалах, бандурі та щороку направляти їх до Петербурга по 10 чоловік. Проте, є згадка, що вже того ж року до Москви виїхало 11 із 19 учнів. Штат викладачів мав складатися з регента, двох музичних педагогів із числа українців та іноземців. Указом також передбачалося спорудження для школи спеціального будинку. Фактично з 1738 р. було набрано 33 чоловіка, в т.ч. 29 для навчання співу, 4 – грі на музичних інструментах. До школи брали як малолітніх, так і дорослих учнів. Термін навчання (залежно від попередньої підготовки та здібностей вихованців) складав 1–2 роки. В обов'язки учнів, поряд із вивченням вже зазначених предметів, входили: спів у шкільному чотириголосному хорі, а також хорі Миколаївської церкви, відвідування опер, балетів і драм, вистав, хорових та симфонічних концертів, що відбувалися при гетьманській резиденції. Високо професійний рівень навчання дозволяв більшості випускників вступати до Придворної співочої капели [9].

Серед викладачів Глухівської співацької школи були відомий регент А. Яворівський, серед випускників – півчі А. Васильєв, Г. Данилов, Ю. Кричевський, П. Русанович та ін. Випускники 1732 р. Прилевський та Новицький служили в російській дипломатичній місії у Потсдамі. Відомості про навчання у школі П. Сковороди та українських композиторів М.С. Березовського та Д.С. Боршнянського, подані у багатьох джерелах, не мають достатніх документальних підтверджень [9].

Остання згадка про Глухівську співацьку школу відноситься до 1758 р. Вона зробила чималий внесок у становлення професійного навчання в Україні та Росії. За її зразком у XVIII ст. Було створено придворну співочу школу в Петербурзі у 1749 році, а згодом і "Школу черкаської музики" при Воронезькій духовній семінарії [9].

Початок **другого** етапу формування державної системи шкіл поклав "Статут народних училищ у Російській імперії" 1786 року. Відповідно до цього прогресивного по своїй суті документу, запроваджувалися два типи навчальних закладів: головні й малі народні училища.

Шкільна реформа 1786 р. мала на меті дати освіту переважно міському населенню, що вимагали потреби виробництва, розвитку торгівлі, а також намаганнями царського уряду та церкви підпорядковувати собі третій стан, що народжувався в Росії.

Згідно зі статутом 1786 року у кожному губернському місті передбачалося відкриття чотирикласних головних народних училищ із п'ятирічним строком навчання, а в повітових містечках – двокласних малих народних училищ. Зміст навчання в них повинен був відповідати першим двом рокам навчання в головних народних училищах. У першому класі учні мали вчитися писати, читати і лічити, вивчали історію церкви, короткий катехізис. У другому класі додатково проходили граматику, малювання та читали книгу "О должностях человека и гражданина". У старших, третій і четвертих класах, вивчали загальну та російську історію, географію, елементи природознавства, фізики, основи геометрії, механіки, цивільної архітектури, бажаючи – латинську мову.

Прийняття статуту мало певний вплив на освіту. В Україні було відкрито 18 головних і малих народних училищ. Зокрема, в Чернігові було відкрито головне народне училище, а у повітових містах Ніжині, Прилуках та Глухові – малі народні училища [7].

Проведена реформа не відміняла існуючі початкові школи. Вони функціонували, хоч і в значно меншій кількості. Певною мірою зразком для них були програми малих народних училищ.

Починаючи із середини XVIII століття багатьох вітчизняних діячів освіти хвилювала думка про відкриття на Лівобережній Україні вищого навчального закладу. Серед тих хто прагнув реалізувати цю ідею, був і граф К.Г. Розумовський. Він передбачав відкриття університету в 1760 році в своїй резиденції – гетьманській столиці Батурині.

Наприкінці XVIII ст. директор Новгород-Сіверського головного народного училища І.І. Халанський розробляє проект заснування в цьому старовинному місті університету, який було підтримано малоросійським генерал-губернатором князем О.Б. Аракіним. Але, на жаль, обидва проекти так і не були реалізованими [6].

Таким чином, реформа освіти 1786 року, незважаючи на свій прогресивний характер, значного результату у поліпшенні та поширенні мережі початкових шкіл на півночі лівобережної України, як і в Російській імперії вцілому, не дала. Пояснюється це тим, що царський уряд з одного боку прагнув

показати, що він дбає про поліпшення освіти в країні, а з другого – боявся поширення письменності серед народу та всіма засобами цьому перешкоджав.

Третій етап формування системи шкіл на півночі лівобережної України пов'язано з реформами, що відбувалися в Російській державі. Народна освіта в Україні була однією з важливих соціальних проблем. Її стан визначався тогочасними суспільно-економічними відносинами, для яких характерними були зростання зовнішньої торгівлі, збільшення вивозу сільськогосподарських продуктів, розвиток промисловості та застосування найманої праці в ній, втягування в товарообмін поміщицьких господарств.

Четвертий етап формування системи шкільної освіти на Чернігівщині відбувався на тлі політичних змін які відбувалися в Російській імперії після реформи 1861 року. Саме в цей період з'являються народні початкові училища, земські училища, гімназії, набуває активного розвитку професійно-технічна та педагогічна освіта.

У другій половині XIX ст., коли царська Росія після реформи 1861 року стала на шлях розвитку промислового капіталізму, в житті Чернігова почали відбуватися зміни. В місті виникло кілька нових підприємств, розширились кустарні промисли, зросла торгівля. Економічному розвитку Чернігова сприяла побудова шосейної дороги Петербург – Київ, яка була відкрита в липні 1861 р. Дорога сполучала Чернігів з важливими промисловими і культурними центрами країни. Тоді ж був споруджений і дерев'яний міст через річку Десна довжиною в 600 метрів. Пожвавилась в губернському місті і фінансова діяльність. В пореформений період помітно збільшувалось населення Чернігова. Якщо в 1860 році в місті проживало 14 тис. населення, то на 1913 р. його кількість зросла більш ніж у два рази і вже становила 32 тисяч чоловік. Але в цілому Чернігів, як і раніше, розвивався повільно. До початку 20-х років XX ст. він залишався ремісничо-кустарним містом.

Мало піклувалися "хазяї міста" і про освіту. На 1901 рік в Чернігові було лише чотири початкові школи, в яких працювало лише 10 вчителів і навчалось 108 учнів. Тільки 22% дітей віком від 8 до 11 років ходили до школи. Станом на 1917 рік таких шкіл в місті було вже шість. Але понад 70% дітей залишилось., як і раніше, поза школою.

До послуг дітей, переважно із привілейованих класів, у місті були дві гімназії, два єпархіальні училища, духовна семінарія. В 1866 році була відкрита фельдшерська школа, а в 1888 р. – ремісниче училище. Пізніше. в 1902 р. створене реальне училище, а в 1903 р. – торговельна школа та жіноче професійне училище. З 1906 р. почали працювати жіночі двокласні і чотирихкласні училища. Але незважаючи на таке розширення мережі навчальних закладів, контингент дітей шкільного віку був дуже обмежений. Культурно-освітніх закладів крім невеличкої громадської бібліотеки в Чернігові не було.

Незважаючи на те, що Чернігів не набув значення великого економічного центра, він у другій половині XIX на початку XX ст. все ж таки залишався важливим центром української культури і духовності. Під впливом багатьох відомих діячів культури, які жили та працювали в цей період в місті, влада змушена була приймати рішення, які сприяли розвитку освіти.

28 листопада 1869 р. Чернігівське губернське земське зібрання на пропозицію губернської земської управи ухвалило рішення про створення у Чернігові учительської семінарії з метою підготовки педагогічних кадрів для народних училищ губернії.

Учительська семінарія в навчально-виховному відношенні була підпорядкована попечителю Київського навчального округу. У листопаді 1869 р. був затверджений кошторис на будівництво семінарії обсязі 9822 крб. 39 к. Будівництво споруди семінарії розпочалося 4 квітня 1870 р. і тривало до середини грудня. Вступні іспити розпочалися 22 жовтня 1870 р., а навчання – в середині листопада. Директор та викладачі добирались губернською земською управою з числа осіб, які отримали освіту в одному з вищих навчальних закладів або відомих своєю педагогічною діяльністю, за умови затвердження їх кандидатур попечителем Київського навчального округу. Першим директором учительської семінарії було призначено колишнього вчителя російської словесності 1-ї Київської гімназії Г. Лучицького.

Важливою умовою становлення земської учительської семінарії було визначення її організаційних та методичних засад. Під час складання статуту Чернігівської учительської семінарії був творчо використаний проект, розроблений К.Д.Ушинським ще у 1861 р.

Вищим органом самоврядування у семінарії була рада на чолі з директором. До її складу входили викладачі. Постійним членом ради семінарії був також голова губернської земської управи або один з членів управи. Засідання ради збирались щомісяця, а в разі необхідності директор міг зібрати екстрене засідання. Рада вирішувала усі питання, пов'язані з навчально-виховним процесом та господарською діяльністю, а саме підготовка програм з кожного предмету, вибір підручників, розподіл навчальних предметів серед викладачів. Іншим напрямом роботи ради були справи пов'язані з учнями: прийом в семінарію, ухвалення про переведення учнів в наступний клас, ухвалення нагород, покарань та звільнення учнів, присвоєння учням, які закінчували курси, звання учителя народних училищ. У господарському відношенні рада займалася складанням пропозицій з потреб семінарії, які повинні були задовольнятися в наступному році. Пропозиції віддавалися в губернську управу і використовувалися при складанні щорічного кошторису витрат семінарії.

До Чернігівської учительської семінарії приймалися не лише земські стипендіати та учні які навчалися за власні кошти, а також, починаючи з 1874 р., вільні слухачі. При цьому в одному класі кількість учнів не перевищувала 40 чоловік. До числа вільних слухачів входили вчителі, які бажали, не

проходячи повного курсу в учительській семінарії, познайомитися більш докладно з раціональними прийомами навчання в теорії та на практиці.

Курс навчання у семінарії був трирічний – по одному року в кожному з трьох класів. Вступні іспити в семінарії проводилися один раз на рік, перед початком навчального року. Приймалися молоді люди віком не менше 16 років. Абітурієнти проходили перевірку у місцевого земського лікаря і отримували медичну довідку про стан здоров'я. Кандидатам, які задовольняли вимогам, призначалась стипендія в розмірі 80 крб., та за рахунок повітового земства, яке і надалі утримувало матеріально під час навчання стипендіата, його відправляли в семінарію, де він екзаменувався радою семінарії. Кандидати, які прагнули навчатися за власні кошти, мали подавати такі ж документи і проходити ті ж самі випробування, що й стипендіати.

Вихованці, які утримуватися за рахунок земства, після закінчення семінарії мали прослужити у земських школах Чернігівської губернії три роки. Невиконання цих вимог змушувало їх повернути повітовому земству повну суму, яка була витрачена на їх утримання. На час перебування в семінарії і після закінчення її вихованці звільнялися від рекрутської повинності.

У семінарії викладалися закон Божий, методика, російська та церковнослов'янська мови, арифметика, основи геометрії, лінійне креслення, природознавство, коротка загальна і більш докладна російська географія, російська історія, каліграфія, співи, ремесла та городництво [2].

Перші навчальні посібники за дорученням управи придбав у Петербурзі учитель Н.Ф. Бялопольський. Надалі земською управою виділялися значні суми на поповнення фонду семінарської бібліотеки. У 1874 р. в семінарії був організований фізичний кабінет. Петербурзький університет подарував учительській семінарії цінну мінералогічну колекцію, а Петербурзька медична академія – людський скелет та деякі препарати. Н. Бялопольський також був ініціатором відкриття в учительській семінарії ремісничого класу. Набуті знання в якому можна було успішно застосувати під час педагогічної діяльності, для виготовлення різних інструментів та моделей, навчальних посібників. Практичне навчання учнів під керівництвом викладачів відбувалося у сирітському будинку, який був відкритий у 1872 р. при учительській семінарії [3].

Оскільки молоді люди, які вступали до семінарії, досить часто виявлялися недостатньо підготовленими, за рішенням ради семінарії у 1874р. був відкритий підготовчий клас [4].

У перші роки існування учительської семінарії стипендіати жили у родичів, або на приватних квартирах. Бажаючи створити для учнів семінарії кращі умови для навчання та надати водночас керівництву семінарії можливість для нагляду за ними, губернська земська управа постановила 29 жовтня 1871 р. створити спільні квартири для учнів. З цією метою був придбаний у колежського асесора В.Ф. Василевського за 3500 крб. будинок, який знаходився за Червоним мостом, неподалік від учительської семінарії. На спільній квартирі на повному утриманні земства жили до 40 стипендіатів. Інші вихованці, здебільшого старшого віку, жили на приватних квартирах [5].

Починаючи з 1874 р. на базі учительської семінарії під наглядом інспектора народних училищ проводилися з'їзди вчителів та педагогічні курси. Вони мали важливе суспільно-політичне значення: служили великою моральною підтримкою для вчителів, особливо тих, які працювали у віддалених районах, давали можливість взаємного обміну думками, надавали допомогу вчителям у практичній діяльності, а також сприяли приверненню уваги суспільства до потреб школи та вчителів.

Земські діячі відстоювали ідею національної школи. Губернське та повітові земства часто клопоталися перед урядом щодо запровадження української мови. За спогадами Т.Г. Лубенця, викладання в учительській семінарії велося українською мовою, що стало одною з причин її закриття [6].

Земські установи прагнули брати найактивнішу участь у навчально-виховному процесі. Натомість 1874 р. Міністр народної освіти гр. Д. Толстой запропонував передати Чернігівську учительську семінарію Міністерству народної освіти, залишивши при цьому земству фінансове забезпечення семінарії. За таких обставин Чернігівське губернське земське зібрання у січні 1878 р. ухвалило рішення про закриття учительської семінарії.

Висновки. Проведений аналіз літературних та архівних джерел дає підстави стверджувати, що реформа освіти здійснювалась в інтересах дворянства. Під тиском передової громадської думки царське самодержавство запозичило систему народної освіти періоду французької буржуазної революції (проект Кондорсе). Суттєві зміни в освіті, що відбувалися на початку ХІХ ст. проходили на тлі докорінних змін в системі організації та управління державою. Досліджуваний період мав велике значення для подальшого процесу розвитку освіти Чернігівщини.

Використані джерела

1. Державний архів Чернігівської області. – Ф. 682. – Оп. 1. – Спр. 5.
2. Державний архів Чернігівської області. – Ф. 682. – Оп. 1. – Спр. 2
3. Державний архів Чернігівської області. – Ф.Р –608. – Оп. 1. – Спр. 4115. Арк. 16-17.
4. Державний архів Чернігівської області. – Ф. 682. – Оп. 1. – Спр. 65.
5. Державний архів Чернігівської області. – Ф. 682, – Оп. 1. – Спр. 20.
6. Державний архів Чернігівської області. – ф.682. – Оп. 1. – Спр.1. – Арк. 3.

7. Проніков О.К. Освіта та педагогічна думка на Чернігівщині в другій половині XIX – на початку XX ст. / О.К. Проніков, Т.О. Пронікова // Вісник Чернігівського державного педагогічного університету імені Т.Г.Шевченка. – Випуск № 64. – Серія: Педагогічні науки. Фізичне виховання та спорт. – Чернігів, 2009. – № 64. – С. 113 – 118.
8. Проніков О.К. Система нижньої та середньої професійної освіти в Чернігівській губернії в XIX – на початку XX ст. / О.К. Проніков, С.О. Білоусов // Вісник Чернігівського національного педагогічного університету імені Т.Г. Шевченка. – Випуск № 80. – Серія: Педагогічні науки. – Чернігів, 2010. – № 80. – С. 179 – 183.
9. Проніков О.К. Освіта в Глухівському повіті Чернігівської губернії на початку XX ст. / О.К. Проніков, С.О. Білоусов // Вісник Чернігівського національного педагогічного університету імені Т.Г. Шевченка. – Випуск № 80. – Серія: Педагогічні науки. – Чернігів, 2010. – № 80. – С. 177 – 179.
10. Проніков О.К. Освіта в Ніжинському повіті Чернігівської губернії на початку XX ст. / О.К. Проніков // Вісник Чернігівського національного педагогічного університету імені Т.Г. Шевченка. – Випуск № 80. – Серія: Педагогічні науки. – Чернігів, 2010. – № 80. – С. 188 – 191.
11. Сірополко С. Історія освіти на Україні / С. Сірополко. – Л., 1937. – С. 59.
12. Чернігівщина. Енциклопедичний довідник // Українська Радянська енциклопедія. – 1990. – С. 169 – 170.

Evtukh M., Pronikov O.

FORMATION OF SCHOOLS TERRITORY CHERNIHIV (THE SECOND HALF OF XVIII - EARLY TWENTIETH CENTURY)

Education at Chernihiv region has long historical roots and traditions. During the Kievan Rus' period at the territory of Principalities of Chernihiv and Novgorod-Siveversky appeared first schools and libraries together with the cathedrals well-known all over the world. They were the centers of spirituality and culture. The creation process of the system of schools at the territory of Northern part of left bank Ukraine started only at the second half of the 18th century. This process is analyzed at the article; we have defined its stages within the educational reforms held in the country.

Particular attention is paid to try to create a higher education institution in the territory of the Left-Bank Ukraine late eighteenth century. Unfortunately, both projects have not been implemented.

The article focuses that education reform in 1786, despite its progressive nature, significant results in improving and expanding the network of primary schools in northern left bank Ukraine, as in the Russian Empire as a whole, not given. The reason is that the royal government on the one hand sought to show that he cares about improving education in the country, and the second – feared the spread of literacy among the people and this prevented by all means.

The analysis of literary and archival sources gives grounds to say that education reform was carried out in the interests of the nobility. Under the pressure of public opinion advanced tsarist autocracy borrowed system of public education period of the French Revolution (project Condorcet). Significant changes in education that took place in the early nineteenth century. took place against the backdrop of significant changes in the organization and governance. The study period was of great importance for the further development of education process Chernigov.

Key words: *pedagogy, pedagogic education, teacher.*

Стаття надійшла до редакції 15.09.2015